

УДК: 159-051-056.87

© Єгорова О.Б., Кизим Г.С., 2013 р.

О.Б. Єгорова, Г.С. Кизим
Донбаський державний педагогічний
університет, м. Слов'янськ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ДУХОВНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

Проаналізовано теоретичні основи дослідження проблеми відповідальності та духовності в контексті психолого–педагогічних теорій; розглянуто особливості прояву відповідальності та духовності у старшокласників загальноосвітньої школи; розкриті особливості прояву взаємозв'язку відповідальності та духовності у школярів.

Ключові слова: відповідальність, духовність, духовні цінності, особистість, кореляція.

Е.Б. Егорова, А.С. Кизим

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ДУХОВНОСТИ У СТАРШЕКЛАСНИКОВ

Проанализированы теоретические основы исследования проблемы ответственности и духовности в контексте психолого– педагогических теорий; рассмотрены особенности проявления ответственности и духовности у старшеклассников средней образовательной школы; раскрыты особенности проявления взаимосвязи ответственности и духовности у школьников.

Ключевые слова: ответственность, духовность, духовные ценности, личность, корреляция.

E.B. Yegorova, A.S. Kizim

FEATURES OF DISPLAY OF CORRELATION OF RESPONSIBILITY AND SPIRITUALITY FOR SENIOR PUPILS

The article analyses the theoretical bases of research of problem of responsibility and spirituality in the context of psychological and pedagogical theories; the features of display of responsibility and spirituality are considered for the senior pupils of middle educational school; the features of display of correlation of responsibility and spirituality are exposed for schoolboys.

Key words: responsibility, spirituality, spiritual values, personality, correlation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Стрімкі соціально-економічні зміни нашого суспільства, трансформація цінностей та орієнтирів започаткували нові виміри психічної культури особистості. Вони вимагають створення та впровадження нових технологій формування й розвитку особистості, «конструктивності» психолого-педагогічних впливів. Тому виникає необхідність в перегляді підходів до тих проблем, які тривалий час знаходяться в центрі уваги дослідників. Однією з них є комплексна проблема відповідальності особистості, особливо це

необхідно для старшокласників загальноосвітніх шкіл як майбутніх будівників суспільства [4; 6; 8]. Деякі автори [8; 15] відмічають прояви духовної спустошеності, егоїзму, інфантилізму та втрату підростаючим поколінням почуття відповідальності, які, особливо у юнацькому віці, викликають занепокоєння батьків, педагогів та потребують пильної уваги психологів. Відповідальність визнається як соціально цінна особистісна якість, яку обов'язково треба розвивати, формувати, виховувати. Якість, яка необхідна кожному не тільки для особистісного росту, але й для елементарного виживання. Бути відповідальним означає визнавати та захищати цінності свого оточення, сприяти реалізації його цілей [11; 12]. Людина відчуває за іншу особу відповідальність лише в тому випадку, якщо успіх останньої прямо залежить від неї. Людина стає відповідальною в реальних життєвих ситуаціях та обставинах [12]. Це передбачає включення механізмів смислоутворення у процесі прийняття обов'язку. Відповідальність - одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка включає когнітивні, емоційно-мотиваційні та поведінкові компоненти. Відповідальність є особистісний механізм людини, в якому інтегрують її духовні, психічні функції. Відповідальність тісно впливає на духовність особистості.

Духовність – це елемент формування здорової, всебічно розвиненої, цілісної, творчої, морально зрілої, національно свідомої особистості. Необхідною умовою і результатом становлення такої особистості є розвиток її духовності – глибинної, аутентичної свободи та екзистенційної відповідальності. Формування духовного світу у старшокласників — завдання нелегке. Адже, це люди, які мають вже певною мірою сформований світогляд, власні переконання, власні ідеали, які не завжди збігаються з нормативними. Розвиток духовності особистості в період юності є важливою проблемою. [1; 2; 7]. З одного боку, вікові якісні зміни в самосвідомості юнаків зумовлюють зміну змісту і співвідношення основних структурних компонентів їх особистісної спрямованості та ставлення до дійсності. З іншого, – постає необхідність самовизначення, саморозвитку та самовдосконалення. Розвиток духовності юнаків, що розглядається в контексті загального розвитку

особистості в юнацькому періоді онтогенезу, постає провідним чинником, який визначає подальше становлення особистості [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню відповідальності присвячена значна кількість як теоретичних, так і експериментальних досліджень. Розробкою проблеми особистісної та соціальної відповідальності займалися О.Г. Асмолов, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Л.І. Дементій, О.В. Киричук, К. Муздибаєв, С.Д. Максименко, Ж. Піаже, Л.А. Радзиховський, С.Л. Рубінштейн, Д. Роттер, М.В. Савчин, В.А. Семиченко, Л.П. Татомир, І.Г. Тимошук, Т.М. Титаренко, Н.В., Ф. Хайдер, К. Хелкама, Н.В. Чепелева та інші. Вказані автори в різні часи створили шкали для виміру рівня відповідальності особистості [4; 6; 8; 11 – 13].

Гносеологічний аналіз понять “духовність”, “духовні цінності”, “духовний потенціал” на пострадянських теренах здійснили Б.С. Братусь, А.В. Брушлинський, С.М. Возняк, В.П. Москалець, М.В. Савчин, В.І. Слободчиков, О.Г. Спіркін, В.Н. Шердаков та ін.; психологічні механізми розвитку духовних інтенцій досліджували О.І. Зеліченко, В.В. Знаков, О.І. Климишин, О.В. Киричук, З.С. Карпенко, В.А. Петровський, М.В. Савчин, В.Д. Шадриков та ін. [1; 2; 7; 9].

Сучасні вітчизняні дослідники все більше опираються на розробки зарубіжних філософів та психологів, які значно раніше звернулись до проблеми духовності особистості, зокрема, до екзистенціальної проблематики, представлені у ракурсі філософських знань, – М. Бубер, А. Камю, Г. Марсель, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Ф. Шлейермахер та ін., психологічних знань – Р. Ассаджолі, С. Гроф, Х. Кохут, А. Маслоу, В. Франкл, Е.Фромм та ін. (цит. за [11]).

Відображення дійсності свідомістю через призму відношення до неї зумовлює ціннісну репрезентацію духовної організації особистості, векторно-спрямовану на основні сфери життєдіяльності людини – до світу в цілому, до інших людей, до самої себе. Духовність як внутрішнє пізнання, внутрішній пошук своєї самості спонукає людину до пошуку та знаходження відповіді на основні екзистенційні питання, які ставить перед нею життя. Духовність постає ціннісною

характеристикою явищ людської культури, внутрішнього світу особистості, яка відображає, насамперед, смисловий аспект життя кожної окремої людини (А.Ю. Агафонов, В.Г. Асєєв, Б.С. Братусь, Г.А. Вайзер Д.О. Леонтєв,, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов, В.І. Панов та ін.) [7]. В той же час все ще відсутнє однозначне розуміння та трактування понять “духовність”, “духовний потенціал”, “духовні цінності”, “духовний розвиток”; також залишається невизначеним, необґрунтованим психологічний зміст останніх, їхня феноменологічна відмінність. Проблемним залишається також питання щодо методичного забезпечення сприяння і стимуляції процесу розвитку духовності особистості [11].

Характеристику юнацького періоду розвитку особистості як сенситивного періоду розвитку духовності підтверджують наукові дослідження Г.О. Балла, М.Й. Боришевського, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, М.Т. Дригуса, І.С. Кона, О.В. Мудрика, М.В. Савчина, Т.М. Титаренко, Д.І. Фельдштейна. Розвиток духовності старшокласника, що розглядається в контексті загального розвитку особистості в юнацькому періоді онтогенезу, постає провідним чинником, який визначає подальше становлення особистості (Н.О. Кордунова, І.К. Матюша, В.П. Москалець, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин та ін.).

Проблемним залишається також питання щодо методичного забезпечення сприяння і стимуляції процесу розвитку духовності особистості [11].

Мета статті. Метою статті є аналіз проблеми відповідальності та духовності в історії наукової думки, вивчення особливостей прояву взаємозв’язку відповідальності та духовності у старшокласників ЗОШ та визначання шляхів підвищення низького рівню відповідальності й духовності юнаків за допомогою корекційно–розвиваючих методів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх шкіл Донецької області. В експерименті приймали участь 50 старшокласників віком 16 – 17 років, в т.ч. 27 дівчат, 23 хлопця. Об’єкт дослідження виступила відповідальність старшокласника, предметом – взаємозв’язок відповідальності та духовності старшокласників.

У ході дослідження нами вирішувались наступні завдання:

1. визначити рівні вираженості відповідальності в учнів старшого шкільного віку;
2. виявити духовність та її складові у юнаків;
3. вивчити зв'язок між відповідальністю й духовністю школярів та намітити шляхи їх розвитку в період ранньої юності.

Для реалізації поставлених задач під час дослідження були застосовані наступні психодіагностичні методи: спостереження, бесіда, авторська анкета, методи математичної статистики, використовувались методики – опитувальник О. Махнача «Чи відповідальна ви людина?», опитувальник Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості», методика Е.О. Помиткіна «Здійснення бажань», малюнкова проба Р. Бернса та С. Кауфмана «Кінетичний рисунок сім'ї». Перед кожним завданням пропонувалась чітка інструкція. Використання перерахованих методик дозволило виявити нам кількісно та якісно такі показники, як відповідальність, духовність, цінності тощо.

Проведено аналіз результатів дослідження за допомогою кореляційного аналізу, який використовувався нами для оцінки й перевірки гіпотез. Виявилось, що дані результати опитування являються достовірними та можуть бути використані для подальшого дослідження. За допомогою методу визначення рівнів показників було проаналізовано результати отриманих даних, що характеризують особливості прояву вивчаємих параметрів.

Як показала методика О. Махнача, 4% юнаків є дуже *відповідальні* люди з розвиненим почуття боргу. Звичайно такі особи воліють доводити початі справи до кінця, і якщо які-небудь події заважають їм реалізувати намічені плани, то це доставляє їм певні незручності. Часто схильні брати на себе відповідальність за інших людей, охоче всім допомагають, здатні жертвувати собою в інтересах інших. Для досягнення власних цілей схильні проявляти наполегливість і завзятість. Цілеспрямовані, точні й зверх обов'язкові. Здатні бути об'єктивні в оцінці своїх досягнень і невдач. Для таких школярів дуже важливо, що б їхня робота приноси-

ла користь іншим. 66% старшокласників нашої вибірки одержали результати, які характеризують їх як школярів із безсумнівним почуттям відповідальності й боргу, але через побоювання, що хто-небудь із навколишніх не оцінить їхнє бажання діяти, як спробу взяти на себе кермо влади й повну відповідальність за те, що відбувається, часто стримують це бажання. Хоча їхня природна активність і працездатність цілком дозволяють їм приймати відповідальні рішення й доводити початі справи до кінця. Також виявлена значна кількість учнів старших класів (30%) з низьким рівнем відповідальності, що проявляється в їхній схильності до спонтанних, а іноді й непослідовних рішень. Їх неточність і необов'язковість можуть привести до конфлікту. Вони мають легковажне відношення до своїх обов'язків, до життя в цілому, не можуть виконувати своїх обіцянок та доручень, уходять від відповідальності, перекладають її на інших.

Що стосується *духовності*, то можна стверджувати, що 2% досліджуваних старшокласників є високодуховні. Це учні з високим рівнем гуманістичних, естетичних, екологічних цінностей. Вони здатні до самопізнання та самовдосконалення, а також це люди, які мають високий рівень самореалізації. 86% учнів мають середній рівень духовності, здатні реалізовувати себе у житті, проявляють вірність та доброзичливість. Мають добрі стосунки з людьми, справедливі з ними та проявляють до них повагу. 12% юнаків мають низький рівень духовності, не дотримуються загальнолюдських принципів.

Вивчення *духовних цінностей* старшокласників виявило наявність середнього рівню їх вираженості у більшості школярів. Учням властиві такі цінності, як сімейний добробут, слухняні діти в сім'ї, вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою. Це юнаки, які люблять різноманітні задоволення, бажують популярності та влади. Також, було виявлено, що значна кількість юнаків (42%) мають низький рівень соціальних цінностей. Такі дані свідчать про їхнє бажання добробуту країни, але вони не завжди соціально справедливі, проявляють байдуже ставлення до довкілля, не хочуть приймати участі у різноманітних соціальних програмах. Можна сказати, що для учнів старших класів, важ-

ливими цінностями є сімейні, індивідуалістичні та духовні, найменш виражені – соціальні цінності.

Дослідження прояву *духовного потенціалу в структурі особистості* старшокласників свідчить про те, що більшість учнів (88%) мають середній рівень. Це юнаки, які спілкуються з природою, замислюються над створенням своєї родини, намагаються досягнути мудрості та досконалості. В той же час у старшокласників проявляються намагання зберігати й створювати прекрасне, підтримувати чистоту довкола, читати книги у вільний час, довідуватися про життєвий шлях філософів й мудреців, товаришувати з надійними друзями. 10% старшокласників мають низький рівень духовного потенціалу, байдужі до оточуючих, до природи, безвідповідальні .

Вивчення *структури особистості* показало, що більшість старшокласників (92%) комунікабельні та доброзичливі при зустрічі з людьми, у вільний час читають книги, мають багато друзів. Вони намагаються цінувати блакитне небо, посмішку дитини, природну єдність з усім живим; проявляють тенденції до подолання своїх недоліків, реалізування своєї духовності, спостерігають за своїми думками; бажають знайти внутрішній сенс у багатьох подіях та явищах; використовують природні методи самооздоровлення, враховують особливості свого організму, темпераменту, фізично удосконалюються, підтримують гармонічні стосунки з рідними в родині, ведуть здоровий спосіб життя. Намагаються жити за загальнолюдськими принципами співіснування, прагнуть до самостійного завершення розпочатих справ.

При дослідженні *емоційних станів* ми можемо спостерігати у школярів переважання низького рівня по шкалам: «тривожність в сім'ї» (70%), «почуття неповноцінності» (68%), «конфліктність в сім'ї» (66%), що свідчить про більш сприятливу ситуацію в родині у певної частини досліджуваних. Ці учні відчувають свою значимість в сім'ї, проявляють порозуміння та повагу. В той же час 84% старшокласників мають високий або середній рівень ворожості в родині, стикаються з конфліктами, сварками та непорозумінням між членами сім'ї.

За *анкетними* даними, старшокласники більше присвячують свій час навчанню, замислюються над своїм майбутнім; деякі учні приділяють увагу своїм задоволенням, намагаються взяти від життя як можна більше, не замислюються над наслідками. Школярі гарно ставляться до оточуючих людей, пропонують свою допомогу, якщо вона потрібна. Учні старших класів цінують у людей доброзичливість, великодушність, щирість, ввічливість, намагаються й самі бути добрими та відкритими. Взаємозалежність між відповідальністю та особливостями прояву духовності у старшокласників визначалася нами за допомогою *кореляційного аналізу*. Достатній рівень відповідальності школярів значною мірою позитивно корелював з проявом рис духовності ($p \leq 0.05$) та духовних цінностей ($p \leq 0.05$).

Таблиця 1

Показники кореляції відповідальності
та духовності учнів

Показники	Відповідальність
Духовність	0.291**
Духовні цінності	0.286**
Сімейні цінності	0.108
Соціальні цінності	0.183
Індивідуальні цінності	-0.009

Примітка: «**» – $p=0.05$

Отже, висока вираженість показників, що визначають схильність старшокласників проявляти відповідальне ставлення до своїх обов'язків та до життя, співвідноситься з високим рівнем духовності. Також прагнення школярів довіряти та допомагати людям, бути чуйними та безкорисливими, відповідати соціальним очікуванням співвідноситься з високим рівнем відповідальності. Наявність незначної зворотної кореляції з індивідуальними цінностями свідчить про те, що невідповідальні старшокласники більше прагнуть до влади та впливовості, до популярності та визнання. Їх цікавлять різноманітні задоволення більше, ніж допомога людям та спілкування з ними.

Достатній рівень відповідальності (табл. 2) сильно прямо корелював з інте-

лектом ($p \leq 0.001$). Тобто, відповідальні учні мають високий рівень інтелектуальних здібностей, намагаються виконувати роботу якнайкраще; для гарного запам'ятовування інформації співвідносять її з певними принципами і законами буття; також відповідальні учні у багатьох подіях і явищах намагаються знаходити й розкривати внутрішній зміст.

Таблиця 2

Показники кореляції відповідальності та структури особистості старшокласників

Показники	Відповідальність
Спілкування	0.13
Спрямованість	0.33**
Характер	0.26*
Самосвідомість	0.19
Досвід	0.12
Інтелект	0.99****
Психофізіологія	0.02

Примітка: «*» – $p=0,10$; «**» – $p=0,05$; «****» – $p=0,001$

Прямі зв'язки були виявлені між відповідальністю та спрямованістю ($p \leq 0.05$) і характером школярів ($p \leq 0.10$). Отже, відповідальні старшокласники обирають собі надійних друзів, цікавляться життєвим шляхом філософів та мудреців, знають, в яких професіях краще реалізувати свої таланти та здібності. Також, ці учні намагаються розпочати коли-небудь справи завершувати самостійно, у повсякденній поведінці дотримуватися основних загальнолюдських принципів, прикладати хоча б невеликі зусилля для дізнавання нового про себе та природу людини.

Були виявлені значні прямі зв'язки відповідальності (табл. 3) з гуманістичними ($p \leq 0.01$) та екологічними цінностями ($p \leq 0.05$), пізнанням й самопізнанням ($p \leq 0.05$), самореалізацією ($p \leq 0.05$), самовдосконаленням ($p \leq 0.10$) та естетичними цінностями ($p \leq 0.10$). Тобто, учні з високим рівнем відповідальності присвячують особистий час спілкуванню, волонтерству, не порушують загальних принципів співіснування. Також вони прагнуть займатися самовихованням, прагнуть знайти собі справу для своїх інтересів, намагаються підтримувати атмосферу порозумін-

ня та взаємодопомоги; намагаються всіляко берегти природу й при можливості прикрашати її, насаджуючи дерева або квіти, прагнуть до прекрасного.

Таблиця 3

Показники кореляції відповідальності та цінностей старшокласників

Показники	Відповідальність
Естетичні цінності	0.25*
Гуманістичні цінності	0.36***
Пізнання та самопізнання	0.31**
Самовдосконалення	0.25*
Самореалізація	0.31**
Екологічні цінності	0.31**

Примітка: «*» – $p=0,10$; «**» – $p=0,05$; «***» – $p=0,01$

В ході кореляційного аналізу було виявлено значну зворотну кореляцію відповідальності з ворожістю в родині ($p \leq 0,01$). Це дає можливість стверджувати, що відповідальні старшокласники не проявляють ворожості у сім'ї, чуйні до рідних (табл. 4).

Таблиця 4

Показники кореляції відповідальності та особливостей атмосфери в родині учнів

Показники	Відповідальність
Сприятлива сімейна ситуація	0.24*
Тривожність в родині	- 0.18
Конфліктність в сім'ї	- 0.18
Ворожість в сім'ї	- 0.41***
Почуття неповноцінності	- 0.11

Примітка: «*» – $p=0,10$; «***» – $p=0,01$

Також було виявлено значущий прямий зв'язок відповідальності з сприятливою сімейною ситуацією ($p \leq 0,10$). Тобто, при високому рівні відповідальності учні з повагою та доброзичливістю ставляться до членів своєї родини, намагаються підтримувати злагоду в сім'ї.

Після проведення констатуючого експерименту було проведено формуючий

експеримент. Для цього були відібрані 8 учнів з низьким рівнем відповідальності та духовності. Нами був розроблений психологічний тренінг. Програма включала практикуми, рольові ігри, вправи [3; 5; 9; 15]. Корекційна програма розрахована на 7 занять. Повторне діагностування показало, що загальний рівень відповідальності та духовності збільшився

Таким чином, результати корекції вказують на продуктивність використаного підходу, реалізація якого дала змогу одержати нові дані про передумови, фактори і тенденції розвитку духовності та відповідальності старшокласників у процесі навчання.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналізуючи сказане вище, можна відзначити, що:

- проблема особливостей прояву відповідальності та духовності старшокласників загальноосвітньої школи є однією з актуальних на сучасному етапі;
- існує взаємозв'язок між показниками прояву відповідальності та духовності у старшокласників загальноосвітньої школи, що дає можливість змінити акценти у виховній роботі;
- вивчення впливу атмосфери в родині на формування відповідальності й духовності дівчат та хлопців ЗОШ є перспективою нашого дослідження.

Список літератури

1. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
2. Богуш А.М. Категорія духовності як кінцева мета національного виховання // Психолого-педагогічні основи гуманізації виховання та навчання: [зб. наук праць] – Рівне: Тетіс. – 2000. – С. 33-37.
3. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учебное пособие И.В. Вачков. – М.: Ось-89, 2001. – 224 с.
4. Дементий Л.И. Типология ответственности личности // Актуальные проблемы психологии: Сб. науч. трудов / Под общ. ред. Л.И. Дементий. – Омск: ОмГУ, 2000. – С. 17-20.
5. Дженкинс П.Дж. Воспитание духовности у детей. Руководство для занятых родителей / П.Дж. Дженкинс; пер. с англ. – М.: София, 2005. – 224 с.
6. Завадская Ж.Е. Воспитание ответственности у старшеклассников / Ж.Е. Завадская, Л.В. Шевченко. – Мн.: Нар. асвета, 1981. – 152 с.
7. Климишин О.І. Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у проце-

сі навчання: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 – Івано-Франківськ, 2004. – 220 с.

8. Матюша І.К. Духовність та її виховання у старшокласників // Психологія та педагогіка. – 1998. – № 3. – С. 164-170.

9. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: Автореф. дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 – К., 1996. – 49 с.

10. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.

11. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Наук.-метод. посіб. / Е.О. Помиткін. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.

12. Савчин М.В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: Дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. – К., 1997.

13. Татомир Л.П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1998. – 17 с.